

УДК 903.21 (478) “636”

Пересунчак О.С.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ-1 НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена новим дослідженням поселення трипільської культури Кам'яне-Завалля-1, яке знаходиться на території Савранського району Одеської області, поблизу снт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області. Хоч дана пам'ятка археологічній науці відома вже понад 40 років, але до цього часу комплексно не вивчалася. Артефакти з неї були введені у науковий обіг фрагментарно. Завдання даної публікації полягає в комплексному аналізі матеріалів з поселення: як тих, що вже відомі науковцям, так і тих, які були зібрані на поселенні учнями Заваллівського ліцею – учасниками гуртка «Юний археолог», та невідомі широкому загалу.

Ключові слова: трипільська культура, етап VI, керамічний комплекс, антропоморфна пластика.

This article is dedicated to new researches of the settlement of Trypillian culture Kamiane-Zavallya-1, which located in the territory of Savran district in Odessa region, near Zavallya of Gaivoron district Kirovohrad region. Although this history memo has been known to archeological science for over 40 years, it has not been comprehensively studied yet. Artifacts from it were introduced into scientific circulation in fragmentary way. The purpose of this article is to comprehensively analyze the materials from the settlement: both those already known to scientists and those unknown to the general public which gathered at the settlement by students of the Zavalevsky Lyceum – participants of the Young Archeologist circle.

Keywords: Trypillian culture, VI stage, ceramic complex, anthropomorphic plastic

Трипільське поселення Кам'яне-Завалля-1 було відкрите у 1974 р. археологічною експедицією Одеського державного університету ім. І. Мечнікова під керівництвом В. Н. Станко [14, 15]. В короткому звіті експедиції відзначалося, що на мисах крутого правого берега річки Південний Буг, за 1 км на південний-схід від шосейного мосту через річку, біля села Завалля Гайворонського району Кіровоградської області, зібрані одиничні кремнієві вироби: округлий скребок, двійний різець і кілька відщепів. Чіткої локалізації контурів пам'ятки не було встановлено. Тоді в науковий обіг пам'ятка ввійшла під назвою «Завалля-1», а за виявленими нечисленними артефактами її віднесли до раннього етапу трипільської культури [15].

З 1980-х територія, де знаходиться пам'ятка, почала використовуватися для сільськогосподарського виробництва, тому культурний шар зазнавав систематичного руйнування. У 1998 році місце поселення повторно обстежене автором, в результаті чого були виявлені сліди обмазки від зруйнованого житла. На поверхні пам'ятки були виявлені: фрагмент провушної бойової сокири (обушок), наконечники стріл, кремнієві скребки, кам'яні наконечники мотик, уламок статуетки та фрагменти кераміки. Ним же було встановлене нове датування поселення – етап VI [8].

У 2012 році цей район та територія поселення були досліджені Подільсько-Причорноморською експедицією Одеського археологічного музею НАНУ під керівництвом Д. В. Кіосака [5, с. 297].

У 2014 році була проведена магнітометрична зйомка поселення німецькими археологами під керівництвом професора Регенсбурзького університету Томаса Зайле та польським дослідником Мацеєм Домбецем. В результаті були встановлені контури меж пам'ятки та розташування на ній археологічних об'єктів. Зйомка також зафіксувала наявність на поселенні двох ровів [18].

У 2015 році в рамках роботи Подільсько-Причорноморської археологічної експедиції на місці передбачуваного рову був закладений шурф 4×1 м. На глибині біля 1,5 м були виявлені сліди стародавніх заглиблень, які, на думку археологів, використовувалися для закріплення частоколу.

У 2017 році ґрунти на площі пам'ятки вивчала доктор географічних наук, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАНУ Ж. М. Матвіїшина. У шурфі, який був закладений на території поселення, дослідниця взяла зразки ґрунту трипільського періоду та дала йому характеристику [7].

Протягом 2000 – 2019 років пам'ятку систематично обстежували учасники гуртка «Юний-археолог» Заваллівського ліцею. На поверхні поселення ними зібрана велика кількість підйомного матеріалу. Зокрема, фрагменти кераміки, знаряддя праці та наконечники стріл, дротиків з кременю, фрагменти свердлених сокир, наконечники мотик зі сланцю. Зібрані матеріали були передані до фондів Одеського археологічного музею ІА НАНУ.

У 2018 р. гуртківці провели фіксацію підйомного матеріалу за GPS-координатами. Шляхом накладення пунктів збору на магнітометричний знімок було практично підтверджено висновки зарубіжних археологів та з'явилася можливість розділити виявлені зйомкою об'єкти на одиничні та групові.

Відповідно до розповсюдження підйомного матеріалу та магнітної зйомки, можна припустити, що площа поселення становить близько 2 га. Саме ж поселення знаходиться на пагорбі надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу. Відстань у східному напрямку до русла річки становить 201 м, відстань до дороги, що з'єднує с. Кам'яне та смт Завалля складає біля 60 м. Відстань до мосту через р. Південний Буг – 358 м.

Розташування трипільських поселень на мисах та мисовидних узвишсях є характерним для етапу VI, загалом, та для пам'яток цього періоду на території Середнього Побужжя, зокрема. Аналогічне розташування в даному регіоні таких поселень, як Сабатинівка I [2], Березівська ГЕС [16], Шамраї [6], Козачий Яр I, Козачий Яр II [10], Довгий Яр [13], Тополі [9].

Слід зазначити, що Кам'яне-Завалля-1 вирізняється серед вище згаданих поселень значною віддаленістю від нинішнього русла Південного Бугу (180 – 200 м), у той час, коли інші знаходяться безпосередньо на березі ріки. Втім, можна припустити, що в період його існування водойма мала ширше русло, а тому її води могли омивати мис, на якому воно знаходиться на даний час.

Щодо існування в трипільські часи на даній ділянці якісних ґрунтів, маємо висновки Ж. М. Матвіїшиної, яка провела аналіз у шурфі №2 (координати 28012/14//, E – 30011//), що був закладений за 200 м від русла Південного Бугу. На основі дослідження морфології ґрунту, вчена прийшла до висновку, що «в трипільські часи сформувався більш гумусований, ніж сучасний (гумусний горизонт трипільського ґрунту – 0,25 м), хоча і короткопрофільний ґрунт [7].

Як вже зазначалося, зарубіжними вченими була проведена магнітна зйомка на площі біля 4 га, яка зафіксувала скупчення аномалій, які можуть бути «площадками». Зі східної, підлогової сторони, стародавнє поселення було обмежене двома паралельними ровами, які знаходилися на відстані близько 8 м один від одного. За допомогою пробної траншеї було встановлено, що внутрішній рів мав ширину 2,9 м та глибину 1,7 м. З внутрішньої сторони спостерігається зона, вільна від археологічних решток. На основі

даного дослідження було зроблено висновок, що «на даний час Кам'яне-Завалля-1 є найсхіднішим і, поки що, єдиним укріпленим поселенням на схід від Дністра. Із застосуванням геофізичної розвідки аномалії подібних паралельних ровів зафіксовано на поселенні Тростяничок Трипільля ВІІ. На супутникових знімках та при візуальних розвідках подібний рів також виявлено на пам'ятці Мирогоща-15 Трипільля СІІ» [3].

Протягом 2000 – 2019 років учасниками гуртка проводилися систематичні обстеження пам'ятки, під час яких зібрано кілька сотень зразків знарядь праці та елементів озброєння, опис яких подаємо в роботі.

Найбільшу кількість знахідок знарядь становлять кремнієві скребки та скребла. На поселенні знайдено 46 скребків. З них 9 (19,5 %) мають ретуш по всьому периметру. За кольорами кременю знахідки поділяються на 4 групи: світло-сірого забарвлення – 30 (65,2 %); чорного – 3 (6,5 %); темно-сірого – 10 (21,7%); тілесного – 3 (6,5 %). Кремнієвих вкладишів виявлено 6 екземплярів: прямокутної та трапецієвидної форми. З них: світло-сірого кольору кременю – 3 (50 %), темно-сірого – 3 (50 %).

На площі пам'ятки знайдено 3 нуклеуси: світло-коричневий – 1, темно-сірі – 2. Привертає увагу знахідка кремнієвої пластини світло-сірого кольору довжиною близько 12,3 см і шириною біля 2,8 см, яка, очевидно, слугувала для виробництва вкладишів. Подібні пластини були виявлені в складах Івано-Франківського та Сандриківського скарбів [9, с. 418]. Аналогії кремнієвим пластинам знайдені на поселеннях цього ж періоду: Козачий Яр І, Козачий Яр ІІ [10, с. 64], Сабатинівка І [2, с. 276] та Березівська ГЕС [16].

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами виявлено кілька шліфованих знарядь, які ми умовно віднесли до кам'яних наконечників мотик (рис. 1).

Рис. 1. Кам'яні наконечники мотик

Наконечник № 1. Висота – 5,5 см, довжина робочої частини – 4,5 см, верхньої частини – 3,4 см. Матеріал – сірий сланець. Вся поверхня мотики старанно зашліфована. Робоча частина має скошений край довжиною 1,5 см.

Наконечник № 2. Висота – 7 см. Довжина робочої частини – 5 см, верхньої частини – 4 см. Матеріал – сланець сіро-зеленуватого кольору. Лезо добре заточене та має сліди ушкоджень, очевидно, в процесі використання.

Наконечник № 3. Має висоту – 5 см, довжину леза – 4 м, довжину верхньої частини – 3,4 см. Виріб виконаний зі сланцю світло-зеленуватого кольору. Аналогічні вироби були виявлені на поселеннях трипільської культури Могильне-1 та Могильне-3 [8, с. 149].

Сокири з поселення Кам'яне-Завалля-1 представлені 4 артефактами. До них відносяться верхні частини гранітних виробів (обушки) 3-х видів: прямокутний з

заокругленими кінцями, конусовидний та округлої форми. Всі фрагменти сокир виготовлені в техніці шліфування (рис. 2). Далі подаємо описи даних артефактів.

Рис. 2. Кам'яні сокири

Фрагмент сокири № 1. Гранітний обушок округлої форми у верхній частині має діаметр – 2 см. Від краю обуха до отвору відстань – 3,6 см, діаметр отвору – 2 см.

Фрагмент сокири № 2. Обух трикутної форми шириною 2,5 см. Відстань від краю до отвору – 5,9 см. Діаметр отвору через значну фрагментарність виробу встановити не вдалось. Артефакт виготовлений із сірого кварциту та має шліфовану поверхню.

Фрагмент № 3. Виконаний із світло-коричневого граніту. Форму обуху через сильну фрагментарність встановити не вдалось. Діаметр отвору – 2,2 см.

Фрагмент № 4. Матеріал – сланець кольору слонової кістки. Довжина – 3,5 см, ширина – 1,3 см. Відстань від обуха до леза – 7 см. Лезо зашліфоване до блиску та має напівовальну форму.

Подібні сокири виявлені на поселеннях етапу VI Середнього Побужжя Сабатинівка та Березівська ГЕС [1, с. 17].

До артефактів пов'язаних з озброєнням, які були знайдені на досліджуваному поселенні, слід віднести наконечники стріл та дротиків.

У результаті збору підйомного матеріалу на поверхні поселення нами виявлені наконечники стріл в кількості 30. З них 14 (47%) мають форму рівнобедреного трикутника, 16 (53 %) – видовжену підтрикутну. Подібні наконечники мають аналогії на поселенні Козачий Яр-1 [10, с. 64], Тополі [9, с. 60] на Південному Бузі та Ожеве-Острів – на Середньому Дністрі [12, с. 378–379].

Наконечників дротиків нами виявлено 6. Всі вони мають верболисну форму та більшу довжину, ніж наконечники стріл.

До металевих зброї слід віднести і знахідки 2-х кремнієвих наконечників списів. *Наконечник списа № 1* висотою – 7,5 см, з довжиною основи – 2,8 см. Виконаний з кременя чорного кольору з голубуватими і білими відтінками і має видовжену трикутну форму з ретушованими краями (рис. 3).

Наконечник списа № 2. Виготовлений з кременя світло-сірого кольору. Висота виробу – 7,5 см, довжина основи – 2,5 см. Локалізація наконечників на південно-східній частині поселення може також слугувати аргументом на користь можливих військових сутичок.

На користь останньої гіпотези свідчать знайдені тут же кам'яні кулі, виготовлені з граніту (5 екз.) та кварциту (2 екз.) шляхом пікетажу та шліфування.

Рис. 3. Наконечник списа № 1

Куля № 1. Овальної форми, виготовлена з кварциту сірого кольору і має діаметр біля 5,5 см. Куля № 2 виготовлена з кварциту світло-сірого забарвлення. Діаметр виробу – 6 см. Аналогії подібним артефактам мають місце на поселеннях трипільської культури Ожеве, Бернашівка [3]. В залежності від інтерпретації їх функціонального призначення серед дослідників такі артефакти одержали назви «розтирачі», «баласи», «камені для праці» [3, с. 454]. На обох артефактах з поселення Кам'яне-Завалля-1 чітко фіксуються сліди потертості, які залишились від тривалого використання. Тому, на нашу думку, вони могли використовуватися також як розтиральники.

Фрагменти кераміки – найбільш масові знахідки на поселенні Кам'яне-Завалля-1. За складом тіста, характером випалу та оздоблення можна виділити кухонний і столовий посуд.

Кухонний посуд представлений фрагментами, в глині яких простежуються домішки крупнозернистого піску та подрібненого каменю. Всі зразки мають товсті стінки, поверхня кераміки нерівномірно випалена. На більшості фрагментів кераміки кухонного призначення, виявленої нами на поверхні пам'ятки, орнаментация відсутня. Але окремі екземпляри мають оздоблення у вигляді нігтьових зацепів, конічних виступів та точкових заглиблень.

Всього на розораній площі поселення нами було виявлено 23 фрагменти кухонного посуду та за орнаментацией розподілено за наступними категоріями (табл. 1).

Фрагменти кухонного посуду (ПМ) – 23 (100 %)			
Тип орнаменту			Неорнаментовані фрагменти
Наліпи	Точкові заглиблення	Нігтьові вдавлення	
5 (21,7 %)	2 (8,7 %)	1 (4,3 %)	15 (65,2 %)

Таблиця 1. Орнаментация кухонного посуду

Подібні елементи оздоблення поверхні кухонного посуду знайдені на поселеннях Середнього Побужжя Сабатинівка-1, Березівська ГЕС [1; 16], Тополі, Козачий Яр-1 та Козачий Яр-2 [9; 10].

Столовий посуд на Кам'яному-Заваллі-1 виготовлений з добре відмуленої глини.

Під час збору підйомного матеріалу нами також знайдено фрагменти переважно тонкостінного столового посуду з гарно обпаленої глини, з майже непомітними домішками піску та дрібного шамоту. В деяких фрагментах спостерігаються домішки графіту. Таке «графітування» поверхні посуду широкими зонами дає підстави виділити подібну кераміку у оригінальний різновид, характерний для пам'яток сабатинівського типу [1].

Серед підйомного керамічного матеріалу виділяється уламок сіроглиняного, досить товстостінного горщика зі значною домішкою товчених мушель в тісті, прикрашеного низками овалного штампу та вертикальними канелюрами. Схожий посуд був знайдений на трипільському поселенні Шамраї, яке знаходиться на відстані біля 2

км від Кам'яного-Завалля-1 і також відповідає етапу VI. Під час розкопок на поселенні Шамраї було виявлено скупчення керамічного матеріалу з аналогічними домішками. Дослідники пояснюють таку технологію виготовлення степовим впливом в середовищі трипільської спільноти [6].

На деяких таких виробах збереглися сліди заповнення білою пастою. Орнаментом у вигляді канелюрів у поєднанні зі штапованим візерунком прикрашалися кубки, горщики, чаші на піддонах. Розвал подібної посудини нами був виявлений після оранки поселення восени 2018 року (рис. 4).

Рис. 4. Розвал посудини

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами також знайдено фрагменти посуду з орнаментом, який складає група заглиблених точок, що імітують, напевне, зерно. Присутні також стилістичне зображення змії, прокреслені лінії. Один з уламків посудини має сліди ремонту.

Всього на поселенні нами було виявлено 287 фрагментів столової кераміки, 68 з них – без орнаментатії. За типом орнаментів ми розподілили його на 4 групи (табл. 2).

Фрагменти посуду з орнаментом –219 (100%)		
№	Тип орнаменту	Кількість фрагментів
1	Пунктир (штапований орнамент)	109 (49,78 %)
2	Навскісні заглиблені короткі лінії	72 (32,88 %)
3	Точкові заглиблення	4 (1,82 %)
4	Канелюри зі штапом	22 (10,05 %)

Таблиця 2. Орнаментатія столового посуду

До столового посуду належить також виявлений нами фрагмент кришки грибовидної форми, орнаментованої заглибленим візерунком у вигляді двох канелюрів, з'єднаних навскісними заглибленими лініями. По краю ручки наявний орнамент у

Рис. 5. Ручка кришки

вигляді заглиблених точок, розташованих по колу, а біля місця з'єднання ручки з власне кришкою (обламаний край) – дві заглиблені лінії розташовані по діаметру (рис. 5). Подібну ручку грибовидної форми виявлено на поселенні Козачий Яр-1 [10]. Інша ручка має петлеподібну форму і належала посудині, виготовленій із світло-жовтої глини.

На поселенні Кам'яне-Завалля-1 нами зібрано 12 фрагментів столового посуду, який можна віднести до категорії мальованого. Він виготовлявся з дрібно структурованої відмуленої глини, поверхня добре обпалена. Аналогічна кераміка виявлена на сусідньому поселенні трипільської культури Березівська ГЕС і віднесена до імпорту з пам'яток культури Кукутень [16].

До керамічних виробів ритуального призначення слід віднести фрагмент масивної антропоморфної статуетки (рис. 6). Ширина нижньої частини тулуба становить 3,2 см, товщина – 1,4 см. Висота виробу – 4 см. Загалом артефакт плоский в перетині та має трапецієподібну форму. На поверхні спереду та з тильної сторони він прикрашений прокресленим орнаментом з такими характерними елементами, як ромб з крапкою на грудях. Нанесено «пояс» з двох прокреслених ліній, які закінчуються парою крапок перед невеликим розривом на „животі” та мають крапку посередині між ними [10]. Такий тип пластики можна віднести до категорії А1 за класифікацією А. Погожевої [11].

Безперечно, подібні артефакти використовувалися в магичній практиці і мали певне смислове навантаження. Знахідка даного артефакту підтверджує висновки про те, що в період VI на території Побужжя антропоморфна пластика зберігає архаїчні риси, притаманні ранньому етапу трипільської культури, а саме декоровані заглибленим орнаментом, яким покривалася вся її поверхня. Аналоги таких статуєток походять з Сабатинівки-1 та на Березівській ГЕС [2;16].

Рис. 6. Антропоморфна статуетка

Слід зазначити, що з моменту відкриття поселення і до нинішнього часу тут був виявлений лише один зразок антропоморфної пластики. Ця обставина може ще раз підтвердити теорію О. В. Цвек про те, що на етапі VI трипільської культури кількість статуєток значно зменшується порівняно з етапом А [16].

Джерела і література

1. Бурдо Н. Б. Место памятников сабашиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье. – Одесса, 2015. – С. 11–26.
2. Добровольский А. В. Поселение трипольской культуры в с. Сабатиновка на Южном

- Буге // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Вип.13. – Одеса, 2015. – С. 270–282.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації / авт. кол.: Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, В. О. Дергачов, В. П. Дудкін [та інші]; за ред. М. Ю. Відейка. – Київ, 2004. – Т. 2. – 654 с.
  4. Кіосак Д. В., Литвинчук Ю., Пресунчак О.С. Кам'яне–Завалля 1 – трипільське поселення етапу ВІ на півночі Одещини // Древнее Причерноморье. – Вип. X. – Одесса: ФЛП «А. С. Фридман», 2013. – С. 295–299.
  5. Кіосак Д., Бруяко И, Денисюк В. Комплекс археологических памятников «Каменное-Завалье» в Среднем Побужье. Работы 2011–2012 гг. // *Tyragetia*, s.n., vol. VIII [XXIII], nr. 1, 2014, 73-88 [In Russian].
  6. Кіосак Д. В. Степовий вплив на пам'ятки типу Сабатинівка І (за матеріалами поселення Шамраї) // Стародавнє Причорномор'я. Вип.ХІ. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, 2016. – С. 226–232.
  7. Матвишина Ж. Н. Заключение о результатах палеопедологического изучения в 2017 г. археологических памятников Мельнична круча (Кировоградская обл., Благовещенский р-н), с. Сабатиновка (Кировоградская обл. Ульяновский р-н), Каменное-Завалье (Одесская область Савранский р-н). Рукопись.
  8. Пересунчак О. С. Нові трипільські поселення на Південному Бузі // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. – К.; СПб., 2012. – С. 149–159.
  9. Пересунчак О. С. Нове трипільське поселення Тополі на Південному Бузі // На східній межі Старої Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції (Кіровоград, Небелівка, 12-14 травня 2015 року). – Кіровоград, 2015. – С. 59–61.
  10. Пересунчак О. С. Поселення трипільської культури поблизу урочища Козачий Яр на Середньому Побужжі // Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила». Вип. II. – Запоріжжя: Дике поле, 2017. – С. 61–68.
  11. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1983. – 145 с.
  12. Радомский И. Генезис кремневой индустрии Триполья В/І в Среднем Поднестровье // *Revista Archeologica, seria noua*. – Vol. XII. – Nr. 1-2. – Chisinau, 2017. – С. 22–41.
  13. Рудь В., Пересунчак О., Собчук В. Звіт про роботу Східно-Подільської археологічної експедиції на території Кіровоградської області у 2017 р.: обстеження пам'яток археології Казавчинської сільської ради Гайворонського району. – К.; Кропивницький, 2018. – С. 17–28.
  14. Смольянинова С. П. Разведка памятников каменного века на севере Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К.: Вища школа, 1976. – С. 121.
  15. Станко В. Н., Зиньковская Н.Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области // Археологические и археографические исследование на территории Южной Украины. – К.; Одесса, 1976. – С. 149.
  16. Цвек Е. В. Новые данные об исследовании поселения у с. Березовка // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – К., 2005. – С. 314–316.
  17. Черновол Д., Радомський І. Крем'яні вістря трипільського поселення Ожеве-Острів // Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті В. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 367–383.
  18. Saile Thomas. Prospections magnetometriques sur des sites de la culture Cucuteni – Trypillia sur le cours du Dnistre et tu Boug de sud neamt county museum complex Cucuteni eneolithic art museum of Piatra-Neamt cucuteni culture international research centre cucuteni culture within the european neo-eneolithic contex / S. Thomas, M. Posselt, M. Dębiec, D. Kiosak, T. Tkachuk // *Proceedings of the International Colloquium „Cucuteni – 130” 15-17 October 2014*. – Piatra-Neamts 2016. – P. 581–596.